

**Ako Tohitapu 1
Fakatoukatea 2018**

**“Langa Lotu ‘i Vaha”
(Building Churches on a Hyphen)**

**Saame 137
Manatu & Taliteke’i**

Fakatapu

Tapu ki he ‘Otua Mafimafi...kole ke u hao atu he ngaahi fakatapu kuo tala mo aofaki kae fakahoko e fatongia ko eni.

‘Oku fakakoloa ‘a e to e faingamālie ko eni ‘e taha ke tau fakataha mai ai ke feohi mo talanoa ki he ngāue ‘oku tau fakahoko. Fakamālō ki he Faifekau Sea mo hono kau tokoni he fakaafe ke u to e lele mai ‘o fakahoko e ako tohitapu ki he ‘aho ni mo e ‘apongipongi. ‘Oku ou fie fakamanatu atu pe, ‘oku ‘ikai ko au pe ‘oku lava ke fai e ako tohitapu, pea ‘oku ‘ikai ko kitautolu pe ‘i Niu Sila ni. ‘Oku mahu’inga ke ‘oange ha faingamālie ke fai hotau pole’i ‘e ha le’o fo’ou pē ko hotau kaungā ngāue kuo lava mai mei muli. Kaekehe, ‘oku ‘ikai ke u lea pehē koe’uhi kuo u pāhia, pea he’ikai te u tukuange ke ‘alu e tapuaki kuo fai’aki hoku fakakoloa.

Langa Lotu ‘I Vaha

‘I he’etau fakataha he ta’u kuohili, na’a ku fakahoko ai e ongo ako tohitapu ‘e ua (mahino pe ‘oku ‘ikai ha taha ‘e to e manatu ki ai):

- Ako Tohitapu 1: Mātiu 16:18-19 (Fakatoukatea ‘I he’etau Lotu)
- Ako Tohitapu 2: 2 Tīmote 2:15 (Fakatoukatea ‘I he’etau Faka’uhinga)

‘I he pongipongi ni mo ‘auhu ‘e fakama’unga e ongo tohitapu te u fakahoko ki he kaveinga ko e **“Langa Lotu ‘I Vaha”** – Ko e ngāue ‘oku tau fai ko e “langa lotu” (we are building faith-based communities/churches) pea ‘oku tau fakahoko ia ‘i he ngaahi potu kehekehe ‘o mama’o mei he motu kuo tau hiki mei ai (pe hiki mei ai ‘etau ngaahi mātu’a). Ko e ongo fehu’i te ne tataki ‘etau ako tohitapu:

- ‘Oku fēfē ‘a e langa lotu ‘oku tau fai?

- Ko 'etau langa lotu ke hā pea ma'a hai?

'Oku 'i ai 'a e pole lalahi 'e ua 'o e langa lotu 'oku tau fai 'i muli:

- Pole 'o e *fetukutuku* mei he potu kuo tau *hiki* mei ai
  - 'oku tau fetukutuku ka 'oku faingata'a ke tau hiki;
  - 'oku faingofua ange ke felupe 'etau nga'oto'ota pea folau/fononga;
  - 'oku faingata'a ange ke hikitanga hotau loto mo 'etau fakakaukau mei he potu, kakai mo e 'ātakai 'oku tau maheni mo ia.
  - 'oku faingata'a ange kapau ko e fetukutuku 'oku 'ikai ko hotau loto, ka 'oku fakamālohia pē ko e fili pe ia 'e taha 'oku toe ma'a kitautolu.
  - 'I he'ene pehē, 'oku fakaivia e langa lotu 'e he manatu mo e fakafepaki (memory & resistance)
  - Ko e pole eni 'e tokanga ki ai 'a e ako tohitapu 'uluaki, pea 'e fai e tokanga ki he Saame 137.
- Pole 'o e *fakanofonofo* ki he potu fo'ou kuo tau *tu'uta* ki ai
  - 'oku faingofua e tu'uta ka 'oku faingata'a e fakanofonofo
  - 'oku faingata'a e fakanofonofo koe'uhi ko e 'ikai maheni mo e potu fo'ou 'oku fai ki ai e tu'uta
  - 'ikai maheni mo e kakai mo honau 'ulungaanga
  - 'ikai maheni mo e fa'unga pule mo hono tu'utu'uni
  - 'ikai maheni mo e fa'ahinga kehekehe 'o e tui mo e lotu
  - Ke lava e fakanofonofo, 'oku mahu'inga ke vakavakaō e tu'amelie mo e tauhi vā lelei (hope & embrace)
  - Ko e pole eni 'e tokanga ki ai e ako tohitapu hono ua, 'a ia 'e tefito kia Selemaia 29:4-7

Saame 137

Moulton	West
1 Na'a mau <i>nofo</i> 'i he ngaahi ve'evai 'o Papilone, 'Io, pea mau <i>tangi</i> foki 'i he'emaui <i>manatu</i> ki Saione.	1 Na'a mau <i>nofo</i> ki lalo 'i he ve'e vaitafe 'o Papilone, 'io, na'a mau <i>tangi</i> 'i he'emaui <i>manatu</i> ki Saione.
2 Na'a mau <i>tautau</i> 'emaui ngaahi ha'ape 'i he ngaahi uilou na'e tu'u loto pe.	2 Na'a mau <i>tautau</i> 'emaui ngaahi ha'ape, 'i he ngaahi uilou 'i he lotolotonga 'o ia.
3 He 'i he potu ko ia ko kinautolu na'e fai homau taki pōpula na'a nau tala ke mau fai ha hiva; pea ko kinautolu na'e fai homau vete na'e tala ke mau faiva, 'o nau pehē, " <i>Fai mai ha taha 'o e ngaahi hiva 'o Saione!</i> "	3 He na'e fekau'i ai 'ekinautolu na'a nau fakapōpula'i 'akimauiolu ke mau hiva; pea ko kinautolu na'e faka'osi'osi 'akimauiolu na'a nau fekau ke mau fiefia, 'o nau pehē, "Hiva mai kiate kimauiolu 'i he ngaahi hiva 'o Saione."
4 'O mau hiva <i>fēfē</i> Ha hiva 'o Sihova 'i he fonua 'o ha kehe?	4 'E <i>fēfē</i> 'emaui hiva 'aki 'ae hiva 'a Sihova 'i he fonua 'o e muli?
5 Kapau 'e ngalo koe, 'e Selusalema, 'ofa ke ngalo 'i hoku to'omata'u ni ke ala.	5 Kapau te u fakangalongalo'i koe, 'E Selūsalema, tuku ke ngalo 'i hoku nima to'omata'u hono faiva.
6 Ke piki ki hoku 'ao'ingutu 'a hoku 'elelo e, 'o kapau 'e 'ikai te u <i>manatua</i> koe; 'o kapau 'e 'ikai te u <i>tuku ki mu'a</i> 'a Selusalema 'i hoku fungani fiefia.	6 Kapau 'e 'ikai te u manatu kiate koe, tuku ke pikitai 'a hoku 'elelo ki hoku 'ao'ingutu; 'o kapau 'e 'ikai te u hiki mā'olunga hake 'a Selūsalema 'i hoku fungani fiefia'anga.
7 <i>Manatu</i> ke totongi ki ha'a 'Itomi, 'e Sihova, 'A e me'a na'a nau fai 'i he 'aho 'o Selusalema; 'enau pehē, <i>Faka'auha, faka'auha, 'O a'u ki hono matu'aki tu'unga.</i>	7 Manatu, 'E Sihova, ki he fānau 'a 'Itomi, 'i he 'aho 'o Selūsalema; na'a nau pehē, "Faka'auha ia! Faka'auha ia, 'o a'u ki hono tu'unga!"
8 Ta'ahine Papilone, 'a ia ko ho vete kuo pau; <i>Monu'iaā</i> ka ko ia te ne fakaai atu 'a e totongi na'a ke 'eke kiate kimauiolu.	8 'E 'ofefine 'o Papilone, 'e faka'auha koe; 'e monū'ia ia, 'aia te ne totongi kiate koe, 'o hangē ko ho'o fai kiate kimauiolu.
9 <i>Monu'iaā</i> ka ko ia 'oku ne to'o ho'o fanga ki'i fanau, 'O laiki 'i he makatu'u.	9 'E monū'ia ia, 'aia te ne to'o 'o laiki ho'o fānau iiki ki he maka.

'Oku kau 'a e Sāme 137 ki he ngaahi ta'anga 'oku ui ko e "ngaahi tangilaui" (lament psalms). Ko e ātakai mo e tūkunga 'oku ma'upu mei ai 'a e ngaahi ta'anga pehe ni 'oku 'ao'aofia, kaupō'uli mo 'alotāmaki. Pea 'oku tupu mei ia mei he taha 'o e ngaahi 'uhinga ko eni:

- Kuo mama'o 'a e (pe li'ekina 'e he) 'Otua, pea ko e tangi ke ne takaofi mai (Sāme 13).
- Kuo fakalongolongo 'a e 'Otua, pea ko e tangi ke 'ofa ā 'o tali lotu pē mānava mai (Sāme 22, 88)
- Kuo toka malumu mai 'a e (pe 'ākilotoa/'ohofia 'a e mo'ui 'e he) fili, pea 'oku fai 'a e tautapa ki ha veteange mo ha sāuni (Sāme 4, 5, 10)
- Kuo hoko ha angahala, pea 'oku fai e tangi ki he fakamolemole 'a e 'Otua (Sāme 51)

- Kuo mo'ua 'a e mo'ui 'i ha mahaki, pea ko e tautapa ke 'inasi 'i ha fakamo'ui (Sāme 6)

'Oku kau e Sāme 137 ki he ngaahi tautapa ki ha veteange mo ha sāuni tu'unga he fakamamahi kuo fakahoko 'e he fili (Papilone). Pea 'oku 'ākitu'a mei he ta'anga ni

- 'a e faka'auha ne fakahoko 'e he tau Pāpilone ki Selusalema mo Siuta he ta'u 586 KM ('a ia 'oku 'iloa ko e tō 'a Selusalema),
- 'a e holoki 'o e 'ā 'o e kolo pea mo e temipale—'a e ongo fuka (emblem) 'oku na tala 'a e malu mo e 'afio 'a Sihova 'i hono kakai
- 'a hono pāpani mo fetuku e naunau tapu 'o e temipale ki Papilone,
- 'a e ngaohikovia 'o e kakai, tautefito ki he hou'eiki fafine mo e fānau (pea ko e ākenga ia 'o e tau 'i he ngaahi kuonga)
- 'a hono taki pōpula 'o kinautolu na'e mālohi, tu'umālie, mo ma'u mafai,
- kae'uma'ā 'a e luma kuo fai 'aki honau taukae'i: kuo 'ulungia 'a Sihova, he kuo tō 'a e kolo pele, 'a ē 'oku 'afio ai, 'a Saione!

'I hono fakalea 'e taha, ko e ikuna kuo fai 'e he tau Papilone na'e faka-politikale, faka-sōsiale mo faka-lotu. Ne ala kātaki'i 'a e ongo 'ulungia 'uluaki; ko hono tolu na'e faingata'a ke folo/tali, pea ko e 'uhinga ia 'oku lau'aitu pehē ai 'a e Tohi Tangilaulau, pea mo ia 'oku tau onгона mei he palōfita ko Selemaia (9:1): *“Taumaiā ko hoku 'ulu ni ko e vai, pea ko hoku ongo mata ko e fauniteni lo 'imata, kau tengihia 'aho mo e pō 'a e tō 'i he kolo pele 'a hoku kakai!”*

Ko e nota mīnoa ia 'oku fakatonu ki ai 'a e Sāme 137. 'Oku hu'atamaki mo 'ikai ongo mālie, he 'oku hu'i-lo'imata e lau'aitu 'oku fai: *“Na'a mau nofo 'i he ngaahi ve'evai 'o Papilone, 'io, pea mau **tangi foki** 'i he 'emau **manatu** ki Saione”* (v.1). Ko e fakakaukau mahu'inga 'e tolu 'oku hā heni:

- 'oku mama'o 'a 'api (displacement)
- 'oku nau faingata'a'ia he tūkunga 'oku nau 'i ai (trauma)
- 'oku nau hohoi ke foki (memory)

‘Oku nau ‘i Papilone, ka ‘oku te’eki ke nau mavahe mei Saione. Kuo nau tu’uta, ka ‘oku faingata’a ke nau fakanofonofu. ‘I he tu’unga ko ia, ‘oku nau kinikini ai ha ki’i potu fo’ou ke nau nofo ai, ko *vaha* ia (the hyphen)! Pea ko e potu mālie hono anga: he ‘oku ‘ikai ke mahino pe ‘oku tau ‘i hena pe ‘i heni, mata’u pe hema! ‘I he’ene pehē, ‘oku lau ‘a e kau (belonging) ‘o ‘ikai tu’unga he pau ‘a e potu ‘oku ‘i ai (stability & certainty), ka ko e ta’epau/ta’emahino ‘a e potu ‘oku tau ‘i ai (instability & fluidity).

Ko e ‘ulungaanga ia ‘e taha ‘o e falukunga kakai kotoa pe kuo hikifonua ki ha potu kehe— ‘oku nau mavahe mei ‘api, ka ‘oku nau kei hohoi ki ‘api; ‘oku nau tu’uta ‘i he potu fo’ou ka ‘oku kei ‘apulu ke langa ai ha ‘api mo’o kinautolu, koe’uhi ‘oku nau kei fakakaukau ki he potu ko ia ko e fonua muli/kehe. Ko e ‘uhinga ia ‘o e fehu’i kuo fai ‘e he punake (v.4): “‘*O mau hiva fēfē ha hiva ‘o Sihova ‘i he fonua ‘o ha kehe?*”

‘Oku mahino pe ‘a e fehu’i kuo ‘eke ne tu’unga he ‘ikai ke nau kātaki’i hono taukae’i kinautolu ‘e he ni’ihi ne fai honau taki pōpula. Ka ko e fehu’i mālie koe’uhi ‘oku fofonga lahi:

- Ko e ngaahi hiva ‘o Saione ko e ngaahi hiva ia ‘a Sihova; ‘oku toki hiva pe ia kia Sihova ‘o ‘ikai ma’a ha kakai muli (ko e palopalema: kuo ‘ulungia ‘a Sihova).
- Ko e ngaahi hiva ‘o Saione ‘oku toki hiva’i pe ‘i Saione ‘o ‘ikai ko ha potu kehe (ka ko e palopalema: kuo tō pea mole ‘a Saione)
- Ko e fakakaukau mahu’inga heni (fakatatau ki he kau nofo he ngaahi ve’evai ‘o Papilone): *‘oku ‘i ai pe potu mo hono ta’anga, ko ia ‘oua ‘e hiva e ta’anga kehe he potu kehe!* (fakatokanga’i eni koe’uhi te tau to e foki si’i mai ki ai)

‘Oku ‘i ai mo e ongo kongā kehe ‘o e Sāme ‘oku faka’amu ke tau vakai ki ai:

- ‘Oku ‘i ai ‘a e fu’u ivi mālohi ‘oku ne no’otaki ‘a e ni’ihi kuo tu’uta ‘i Papilone mo e potu kuo nau fetukutuku mei ai, ‘a Saione: ko e *manatu* (memory)!
  - ‘oku nau tangi koe’uhi ko e manatu ki Saione; ‘oku nau tangi koe’uhi kuo nau tukupā he’ikai ‘aupito ngalo ‘a Saione; ‘oku nau tangi koe’uhi ‘oku nau manatu ki he faka’auha kuo fai ‘e Papilone, pea mo e faka’aluma ne fai ‘e ‘Itomi.

- Ko e manatu ko e koloa ia ‘a e fa’ahinga kuo hikifonua mo fehikitaki. ‘Oku tau manatu koe’uhi ko ‘etau hiki ‘o mama’o (time or space). Koe’uhi ko ‘etau hiki ‘oku tau felupe mo kitautolu ‘a e manatu melie ki he feitu’u, kakai, mo e naunau ‘o ‘api. Ko e koloa lelei ‘o ka ngāue ‘aonga ‘aki.
- Ko e palopalema he ‘oku ‘ikai tatau ‘a e me’a ‘oku tau manatu ki ai. Pea ‘oku kehekehe hotau mafai ke manatu. ‘I he taimi lahi, ‘oku filifili ‘etau manatu ‘o tefito he’etau fiema’u mo manako. Ko ia ‘oku lau ‘e he tokolahi ko e manatu-melie!
- Ka ‘oku ‘i ai pe foki mo e fa’ahinga kehekehe ‘o e manatu he’etau nofo faka-Tonga:
  - *Manatu loto (internal memory?)*: ko e fa’ahinga ‘ānau ki he kuohili ‘oku mapunopuna pe ‘i loto, pea ‘oku te fiefia ai; ‘oku ‘ikai mahu’inga ia pe na’e mo’oni pe ‘ikai; koloa pe ‘oku te ‘āvea ai.
  - *Manatu mamahi/kona (sad/negative/traumatic memory)*: ko e ‘ānau kuo hu’atamaki tu’unga ‘i ha faingata’a na’a te a’usia, pe kuo hoko ki hatu kāinga pe maheni.
  - *Manatu ‘ofa (loving memory)*: ‘oku fai ia ki ha ‘ofa’anga kuo fuoloa e fepulingaki pe ko ho’ota tonu kuo hiki atu
- ‘Oku ‘i ai mo e fa’ahinga kehe ‘o e manatu ‘oku taha kehe honau anga:
  - *Manatu noa (misremembering)*: ko e fa’ahinga ‘ānau ki he kuohili ‘oku fakatupu ‘e hotau ‘atamai ka ne ‘ikai ha me’a pehē ia ne hoko.
  - *Manatu mole (lost memory)*: ko e taimi ‘oku mole ai mei hotau ‘atamai ‘a e mafai ke manatu, pe ko e mole mei he manatu ha ‘ilo mahu’inga ‘o ‘ikai kava ke foki mai.
  - *Manatu vale (nonsensical memory?)*: ko e fa’ahinga ‘ānau ki ha taha/potu ‘oku te tokanga ki ai neongo ‘oku ‘ikai ha’ate kaunga ki he taha/potu ko ia; ko e fa’ahinga ‘ānau ‘oku ne to’inevea e fakakaukau

lelei mei hoto 'atamai koe'uhi kuo 'ākilotoa kita 'e he tokanga mo e manako.

- 'Oku 'i ai pe 'a e ngaahi manatu 'oku lelei ange ke tukuange mo fakangalo'i he te ne fakatu'utāmaki'i 'etau mo'ui (memory can be violent). Ko e manatu ia 'oku tukumuli he Sāme 137:7-9, pea 'oku tu'unga ai e tangi ke faka'auha 'e Sihova 'a 'Itomi mo Papilone, pea lau monū'ia ki he ni'ihi te nau laiki 'a e 'ulu 'o e fānau 'i he makatu'u.
  - Ko e ha hono mahu'inga ke manatu ki he ngaahi me'a te ne fakakonahi 'etau mo'ui?
  - Ko e hā hono 'aonga 'o e tangi ke sāuni?
  - Ko e fē 'a e fakalao mo e faitotonu he tangi ke tamate'i 'a e fānau koe'uhi ko e hia 'a e mātu'a?
  - Ko e hiva nai ia ke tau hiva ai?
  - 'Oku matu'aki mahu'inga ke sivilivi 'a e me'a 'oku tau manatu ki ai, pea teletele 'a e ngaahi manatu 'oku fakatu'utāmaki mo holoki mo'ui.

Ko e ngaahi fehu'i ke tau talanoa ai:

1. Kuo tau hiki nai mei 'api (mei hotau fonua) neongo e fuoloa 'etau mama'o mei ai?
2. Kuo tau lava nai ke fakanofonofo lelei he potu 'oku tau 'aunofō ai, neongo e fuoloa 'etau tu'uta ai?
3. Kuo tau lototō fe'unga nai ke ako ke hiva 'a e ta'anga 'o e potu fo'ou 'oku tau 'aunofō ki ai? ('o kapau 'oku tau ta'eloto ke hiva 'etau ta'anga).
4. Ko e hā e 'aonga 'etau manatu ki he langa lotu 'oku tau fai 'i he ngaahi potu 'oku tau 'i ai?